

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1988

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΡΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ.— Πληθυσμικές παράμετροι τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ ἔρευνες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Τενεκίδου*.

Γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦν μιὰ συνοπτικὴ πληροφόρηση γιὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τὴ δραστηριότητα τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, παραπέμπω στὸν Πρόλογο ποὺ καταχωρήθηκε στὸν Α' Τόμο τῆς Ἑξόδου (Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρασίας), Ἀθήνα 1980, καὶ στὸ «Χρονικὸ τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν Ε' ἐπιβλητικὸ τόμο τοῦ Δελτίου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, 1984-1985, σσ. 551-585.

Πρωτεργάτες στὴν ἔρευνα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, κατὰ τὸ ἡμίωρο τῆς ἀνακοίνωσής μου, στάθηκαν ὁ καθηγητὴς Πασχάλης Κιτρομηλίδης, διευθυντὴς τοῦ Κέντρου, καὶ ὁ κ. Ἀλέξης Ἀλεξανδρῆς, διπλωματικὸς λειτουργός, γνωστὸς ἀπὸ τὸ ἔργο του *Ἡ Ἑλληνικὴ Μειονότης τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ οἱ ἑλληνο-τουρκικὲς σχέσεις, 1918-1974* (στὰ ἀγγλικά), Ἀθήνα 1983.

Γιὰ νὰ ἐκτιμηθεῖ στὶς σωστὲς ἐπιστημονικὲς τῆς διαστάσεις ἡ προσπάθεια τῶν δύο ἐρευνητῶν, θεωρῶ ἐπιβεβλημένο νὰ ἀναφερθῶ συνοπτικὰ στὸ προγενέστερο ἔργο τους καὶ στὴ γενικότερη συμβολή τους στὴ διερεύνηση τοῦ νεοτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης εἶναι διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, ὅπου εἰδικεύθηκε στὴν ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεωριῶν.

* G. TENEKIDÈS, *Données démographiques concernant les populations grecques d'Asie Mineure (1912-1922)*.

Διευθυντής του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών από το 1980 και καθηγητής της πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο 'Αθηνών από το 1983, φέρνει στην εξέταση των μικρασιατικών θεμάτων την όπτική της ευρύτατης παιδείας του στην πολιτική επιστήμη, την ιστορία και την κοινωνική σκέψη. Κύριος κορμός της έρευνας του κ. Κιτρομηλίδη υπήρξε η πολιτική σκέψη του νεοτέρου 'Ελληνισμού, ιδίως οι πολιτικές ιδέες και τα ιδεολογικά ρεύματα στην ελληνική διανόηση κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Στο θέμα αυτό είναι αφιερωμένη η διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο Harvard, που με ευρύτατη έρευνα και επιτυχή χρήση της συγκριτικής μεθόδου κατορθώνει να αναδείξει την πολιτική διάσταση των ιδεολογικών αλλαγών που συντελούνται στην ελληνική σκέψη κατά τον αιώνα του Διαφωτισμού¹. Δεύτερος χώρος έρευνας όπου έθήτευσε γόνιμα ο κ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης είναι η μελέτη της νεότερης ιστορίας της Κύπρου και του Κυπριακού Ζητήματος, θέματα στα όποια αφιέρωσε πολυάριθμες πρωτότυπες και συνθετικές μελέτες². Σημαντικότερη υπήρξε η συμβολή του στην προώθηση των κυπριακών σπουδών σε διεθνές επίπεδο με τη σύνταξη της πολύπλευρα σχολιασμένης βιβλιογραφίας της Κύπρου, που εκδόθηκε ως ο είκοστός όγδοος τόμος της *World Bibliographical Se-*

1. Βλ. P. M. Kitromilides, *Tradition, Enlightenment and Revolution. Ideological Change in Eighteenth and Nineteenth Century Greece*, Harvard University, Cambridge, Mass. 1978. Στον ίδιο ερευνητικό χώρο εντάσσονται και οι μελέτες του Π. Μ. Κιτρομηλίδη: «Αυτόπτης Φοβερών Πραγμάτων». 'Η συζήτηση για τη Γαλλική 'Επανάσταση και ο 'Αδαμάντιος Κοραΐς», *Νέα 'Εστία*, τόμ. 114, άρ. 1355 (Χριστούγεννα 1983), σσ. 63-74, και «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του 'Αδαμάντιου Κοραΐ. Πρόταση έρμηνείας», *Διήμερο Κοραΐ* (29-30 'Απριλίου 1983), 'Αθήνα 1984, σσ. 102-112, «Jeremy Bentham και 'Αδαμάντιος Κοραΐς», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος*», τόμ. Α', 'Αθήνα 1984, σσ. 285-308, καθώς και το βιβλίο *'Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης το 18^ο αιώνα*, 'Αθήνα, Μορφωτικό 'Ιδρυμα 'Εθνικής Τραπέζης της 'Ελλάδος, 1985.

2. Βλ. μεταξύ άλλων: Paschalis M. Kitromilides-Th. A. Couloumbis, «Ethnic conflict in a strategic area: The case of Cyprus», *'Επιθεώρησης Κοινωνικών 'Ερευνών*, τχ. 24 (Μάιος-Αύγουστος 1975), σσ. 271-291, Paschalis M. Kitromilides, «The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. VI, τχ. 4 (Χειμώνας 1979), σσ. 5-30, του ίδιου: «Το ιδεολογικό πλαίσιο της πολιτικής ζωής της Κύπρου», στόν συλλογικό τόμο, *Κύπρος, 'Ιστορία, προβλήματα και άγώνες του λαού της*, έπιμ. Γ. Τενεκίδη και Γιάννου Κρανιδιώτη, 'Αθήνα: 'Εστία 1981, σσ. 449-471, και «Κύπρος: 'Η φύση της διακοινοτικής διαμάχης», *'Η 'Αμερικανική Πολιτική στην 'Ελλάδα και Κύπρο*, έπιμ. Couloumbis - Hicks, 'Αθήνα: Παπαζήσης 1976, σσ. 194-229. 'Αξιόλογες επίσης συμβολές είναι τα κεφάλαια για την ιστορία της Κύπρου στόν 19^ο και 20^ο αιώνα στην *'Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους*, τόμ. ΙΓ' (1977), σσ. 437-445, ΙΔ' (1977), σσ. 387-395, και ΙΕ' (1978), σσ. 473-481.

*ries*³. Τέλος ό κ. Κιτρομηλίδης, έπιτελώνοντας και ένα προγονικό χρέος, έθήτευσε συστηματικά στή μελέτη του συλλογικού βίου του Μικρασιατικού Έλληνισμού. Οί σχετικές του έρευνες αρχίζουν πολύ πριν αναλάβει τή διεύθυνση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, με δημοσιεύματα στο περιοδικό *Μικρασιατικά Χρονικά*, και συνεχίζονται πιό πρόσφατα με τίς έρευνές του, τά πορίσματα των όποιων έχουν έως τώρα έμφανιστεί στον Β' τόμο τής *Έξόδου* και στο *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*. Η θεματολογία των μικρασιολογικού ενδιαφέροντος μελετών του κ. Κιτρομηλίδη είναι ευρύτατη και αναφέρεται μεταξύ άλλων σε ζητήματα μεθοδολογικά, στον πνευματικό βίο τής προεπαναστατικής Σμύρνης, στην ιστορική έθνογραφία του Μικρασιατικού Έλληνισμού και στην Μικρασιατική τραγωδία⁴.

3. Βλ. P. M. Kitromilides-M. L. Evriviades, *Cyprus*, Clío Press, Oxford 1982. Πρβλ. κρίση Γ. Τενεκίδη, «Είσοφορά στον άγώνα επιβίωσης τής Κύπρου», *Η Καθημερινή*, 22 Δεκεμβρίου 1983, σ. 7, με άναδημοσίευση στην έφημ. τής Λευκωσίας *Ο Φιλελεύθερος*, 16 Ιανουαρίου 1984, σ. 1.

4. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδη, «Συμβολή στή μελέτη τής Μικρασιατικής τραγωδίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. ΙΕ' (1972), σσ. 372-398, «Η Έξοδος τής Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας. Αιτήματα τής έρευνας και μεθοδολογικές προδιαγραφές». Είσαγωγή στην έκδοση: *Η Έξοδος, τόμ. Β' : Μαρτυρίες από τίς έπαρχίες τής Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1982, σσ. κγ'-μ'. Τοῦ ίδιου, «Ίδεολογικές συνέπειες τής κοινωνικής διαμάχης στή Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κ. Μ. Σ.*, τόμ. Γ' (1982), σσ. 9-39, και «Τό τέλος τής Έθναρχικής Παράδοσης. Μαρτυρίες από άνέκδοτες έπιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης πρὸς τὸν Ίωνα Δραγούμη», *Άμνητός στή μνήμη Φώτη Άποστολόπουλου*, Αθήνα Κ. Μ. Σ., 1984, σσ. 486-507. Ένδεικτική άλλωστε τής σημασίας του έργου του Π. Κιτρομηλίδη στή διεύθυνση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών είναι ή πρόσφατη κρίση του γνωστού φιλόλογου και κριτικού Κ. Μ. Προυσή, ό όποιος στο σημείωμά του «Μικρασιατικές Σπουδές και Κύπρος» στο έγκυρο περιοδικό *Νέα Έστία*, τχ. 1450, 1 Δεκεμβρίου 1987, σ. 1569, γράφει: «Του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και του Δελτίου του Διευθυντή τώρα είναι ό Κύπριος, αλλά και μικρασιατικής καταγωγής, καθηγητής του Πανεπιστημίου Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, γνωστός από πολλές ιστορικές και πολιτικής φιλοσοφίας μελέτες του, ιδιαίτερα για τὸ Διαφωτισμό και για θέματα από την Ιστορία τής Μικρᾶς Ασίας. Ο οὐσιαστικός και πνευματικός σύνδεσμός του με τή σημερινή Κύπρο τής προσφυγιάς και με την προγενέστερη Ιστορική τραγωδία τής Μικρᾶς Ασίας, τὸν κάνει και συναισθηματικά νά βρίσκεται κοντά στις δυὸ πολύπαθες χώρες, μολοντί κρατάει τήν αντικειμενικότητα του "ψυχρού" Ιστορικού επιστήμονα. Ο συνδυασμός αυτός δίνει στο έργο του μιὰ θερμή αλλά και σταθερότητα, μιάν ανθρωπιά αλλά και μιὰ πνευματική γαλήνη, ὥστε ή θέαση και ή εξέταση των Ιστορικών θεμάτων γίνεται με ζωνηρή πειστικότητα και με άγάπη τής αλήθειας υποδειγματική. Κι αυτό ισχύει όχι μόνο για τίς δικές του, τίς πρωτότυπες μελέτες του, αλλά και για όσες έπιθεωρεί και έγκρίνει για δημοσίευση στο Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Κι όταν ακόμη κάποιος δέν συμφωνεί με τὸς διάφορους συγγραφείς των, όμως αντι-

Ὁ Ἀλέξης Ἀλεξανδρῆς εἶναι διδάκτωρ ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου. Γνώστης τῆς τουρκικῆς γλώσσας, ἐπιδόθηκε ἰδίως σὲ ἔρευνες συναφεῖς πρὸς τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὴ νεότερη Τουρκικὴ Δημοκρατία. Ἀφιέρωσε, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ σὲ λεπτομερὴ ἐξιστόρηση τῆς πορείας τῆς ὁμογένειας τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου ἕως τὴν κυπριακὴ κρίση τοῦ 1974. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν καὶ ἀποτελεῖ σημαντικώτατη συμβολή, ὅχι μόνον διότι παρουσιάζει μὲ ἀκρίβεια καὶ ἀσφαλὴ στοιχεῖα ὅλες τὶς πτυχὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ, κοινωνικοῦ, ἐκπαιδευτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ βίου τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Πόλης στὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο τῆς ἱστορικῆς της ὑπαρξῆς, ἀλλὰ ἐπίσης διότι ἀποκαλύπτει τὶς εὐρύτερες πολιτικὰς παραμέτρους αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς πορείας καὶ πραγματεύεται τὸ θέμα του ὡς κεφάλαιο τοῦ εὐρύτερου πλέγματος τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων⁵. Ἐκτὸς τοῦ ἔργου του αὐτοῦ, ὁ Ἀ. Ἀλεξανδρῆς ἔχει συντάξει σειρὰ ἄλλων ἐπιστημονικῶν μελετῶν γιὰ τὸν πέραν τοῦ Αἰγαίου Ἑλληνισμό⁶. Μνημονεύω ἰδίως τὴ σημαντικὴ γιὰ τὴν πρωτοτυπία της καὶ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ παρουσιάζει μελέτη του γιὰ τὴν ἀπόπειρα τῆς δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν Καππαδοκία στὰ χρόνια 1921-1923. Ἡ μελέτη αὐτὴ δημοσιεύθηκε σὲ εἰδικὸ ἀφιερωματικὸ τεῦχος τοῦ *Δελτίου τοῦ Κ. Μ. Σ.* στὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ ἀποκαλύπτει ἄγνωστες πτυχὲς τῆς πολιτικῆς, κοινοτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τοῦ Τουρκόφωνου Ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ τῆς Καππαδοκίας καὶ Λυκαονίας ὑπὸ τὶς

λαμβάνεται πὼς ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος ἔγινε τὶς περισσότερες φορὲς μὲ προσοχὴ καὶ σύστημα. Γι' αὐτὸ σχεδὸν ὅλες οἱ μελέτες εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες, δουλεμένες μεθοδικὰ καὶ μὲ πληρότητα, συνήθως παρουσιάζουν νέα στοιχεῖα καὶ προβάλλουν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα καὶ καταλήγουν σὲ πειστικά, ἀδιαφιλονίκητα συμπεράσματα. Καὶ ὁ διευθυντὴς τοῦ *Δελτίου* μὲ τὸ παράδειγμα καὶ μὲ τὶς ὑποδείξεις του εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ὕψος ἐπίπεδο τῶν δημοσιευομένων μελετῶν».

5. Βλ. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations: 1918-1974*, Ἀθήνα, Ἔκδοση Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, 1983.

6. Βλ. Alexis Alexandris, «Imbros and Tenedos: A Study in Turkish Attitudes toward two ethnic Greek island communities since 1923», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Vol. VII, no 1 (Spring 1980), σσ. 5-31. Ἐπίσης, Ἀλέξης Ἀλεξανδρῆς, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου (1918-1922)», στὴ συλλογὴ *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, ἐπιμ. Θ. Βερέμη-Ὁδ. Δημητρακόπουλου, Ἀθήνα 1980, σσ. 427-474, καὶ τοῦ ἰδίου, «Pontic Greek refugees in Constantinople 1922-1923. The human cost of the exchange of populations», *Ἀρχεῖον Πόντου*, τόμ. 37 (1982), σσ. 280-293.

κρίσιμες συνθήκες τῶν διεθνῶν συγκρούσεων στὴ Μικρὰ Ἀσία μετὰ τὸ τέλος τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου⁷.

Αὐτῆς τῆς μεγάλης ἐπιστημονικῆς πείρας τῶν δύο ἐρευνητῶν καρπὸς εἶναι καὶ ἡ μελέτη ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης.

Τὰ πορίσματα τῆς μακρόπνοης ἐρευνας τῶν δύο ἐπιστημόνων καταχωρήθηκαν σὲ κείμενο ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ ἀγγλικά στὸ προαναφερθὲν *Δελτίο Κ. Μ. Σ.* μὲ τὸν τίτλο «Ἐθνικὴ ἐπιβίωση, ἐθνικισμὸς καὶ ἀναγκαστικὴ μετανάστευση. Ἡ ἱστορικὴ δημογραφία τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στὸ τέλος τῆς Ὀθωμανικῆς ἐποχῆς»⁸. Ἡ κλεψύδρα δὲν μοῦ ἐπιτρέπει ἀναδρομὴ στὰ ἱστορικὰ προηγούμενα τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Ἀρκοῦμαι νὰ παραπέμψω σ' ἓνα βασικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔργο: τοῦ καθηγητοῦ Σπύρου Βρυώνη, *Ἡ παρακμὴ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο ἕως τὸν δέκατο πέμπτου αἰῶνα*, ποὺ δημοσιεύθηκε ἀγγλικά τὸ 1974, ἔκδοση τῆς University of California Press⁹. Βιβλιοκρίνοντας τὸ κλασσικὸ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μας ἔργο τοῦ Βρυώνη ὁ καθηγητὴς Πασχάλης Κιτρομηλίδης γράφει: «...Ἀπὸ τὴ θεώρηση τῶν σχετικῶν ἱστορικῶν θέσεων καὶ μαρτυριῶν προκύπτει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀποτελοῦσε τὴν πιὸ πυκνοκατοικημένη καὶ ἀκμαία περιοχὴ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Βασικὸς παράγοντας τῆς ζωτικότητάς της ἦταν καὶ ἡ ἐνοποιητικὴ ἐπίδραση ποὺ ἐξασκοῦσαν πᾶντα στὴ Μικρασιατικὴ κοινωνία ἡ ἐκκλησία, τὸ κράτος καὶ ἡ πολιτιστικὴ ἀκτινοβολία ἀπὸ τὴ γειτνιάζουσα καρδιὰ τῆς Αὐτοκρατορίας...»¹⁰. Καὶ παρακάτω ὁ ἴδιος σχολιαστὴς ἀναφέρεται στὴν ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ποὺ ἐπισφραγίστηκε μὲ τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψή της, μετὰ τὴν ἀνακατάληψή ἀπὸ τοὺς Φράγκους τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1261, ἀπὸ τὸν ὧς

7. Βλ. Ἀλ. Ἀλεξανδρῆς, «Ἡ ἀπόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν Καππαδοκία, 1921-1923», *Δελτίο Κ. Μ. Σ.*, τόμ. Δ' (1983): *Ἀφιέρωμα στὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή*, σσ. 159-210.

8. P. M. Kitromilides-Al. Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», *Δελτίο Κ. Μ. Σ.*, τόμ. Ε' (1984-1985), σσ. 9-44. Στὸ ἐξῆς ἡ ἐργασία μνημονεύεται συντομογραφικὰ ὡς Kitromilides-Alexandris.

9. Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the 11th to the 14th Centuries*, Berkeley: University of California Press, 1971.

10. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδη, «Ὁ ἐξισλαμισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ οἱ ἱστορικὲς καταβολὲς τῶν ἐλληνοτουρκικῶν σχέσεων», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμ. ΙΣΤ' (1975), σ. 322.

τότε αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Μιχαήλ Η' τὸν Παλαιολόγο. «...Οἱ συνέπειες τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ αὐτοῦ ἦταν ὀλέθριες γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία: τὸ μακροχρόνιο ἀποτέλεσμα ἦταν τελικὰ ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἡ καταστροφή τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ποὺ μὲ τὴ Μικρὰ Ἀσία ἔχασε τὴν κυριώτερη πηγὴ τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καὶ στρατευμάτων, μιὰ σημαντικώτατη πηγὴ εἰσοδημάτων ἀπὸ φορολογία καὶ τὴν ἀποδοτικώτερη πηγὴ πλούτου ἀπὸ τὴν γεωργία, κτηνοτροφία, ἐμπόριο, βιοτεχνία καὶ μεταλλεῖα. Ἀπὸ ὅλες τὶς βυζαντινὲς ἐπαρχίες καμιὰ δὲν μπορούσε νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴν Μικρὰ Ἀσία σὲ οἰκονομικὸ πλοῦτο καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ὁδήγησε ἀναπόφευκτα στὴν πτώση τῆς ἀξίας τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος. Ἐπιπρόσθετα ἡ ἀπώλεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποστέρησε τὸ Βυζάντιο ἀπὸ μιὰ σημαντικώτατη προστατευτικὴ ζώνη, ποὺ κρατοῦσε μακριὰ ἀπὸ τὴν καρδιὰ τοῦ κράτους τὸ ἐπιθετικὸ Ἰσλάμ»¹¹.

Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ δεδομένα ὁδηγοῦν σὲ μιὰ ἰδιόμορφη προβληματικὴ ποὺ θέτει καίρια ἐρωτήματα σχετιζόμενα μὲ τὴ μοῖρα τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Πρῶτον: ποῖο ἦταν τὸ πληθυσμικὸ δυναμικὸ τῶν Ἑλληνορθόδοξων ποὺ κατοικοῦσαν στὴ Μικρασία πρὶν ἀπὸ τὴν ποικιλότροπα κριθεῖσα σύμβαση τῆς Λωζάννης περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν;

Δεύτερον: τί ἀπόμεινε ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ αὐτὸν μετὰ τὴν κρίσιμη δεκαετία 1914-1924;

Ι. ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ

Στὸ πλαίσιο τῶν προσφάτων ἐξελιζέων τῶν ἐρευνῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία δεσπόζει τὸ ζήτημα τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας τοῦ ὀθωμανικοῦ χώρου. Πολλοὶ ἐρευνητὲς —πρὸ πάντων ξένοι— ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα. Καὶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνῶν τοὺς ὀφείλεται στὴν προσέγγιση τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος μὲ βάση στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ δυσπρόσιτα ὀθωμανικὰ ἀρχεῖα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν, ἄρκετὰ συχνά, τὴ μόνη διαθέσιμη πηγὴ γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας σὲ παλαιότερες ἐποχές. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ πληθυσμικὰ ζητήματα ποὺ ἐντάσσονται σὲ περιόδους πρὸ πρόσφατες, ἐννοῶ τὸ τέλος τοῦ δεκά-

11. *Ενθ'* ἀνωτέρω, σσ. 328-329.

του ένατου και τις αρχές του είκοστοῦ αἰώνα, ὑπάρχουν καὶ τὰ δεδομένα τῶν ἐπισήμων ἀπογραφῶν τοῦ ὀθωμανικοῦ πληθυσμοῦ στὸ πολυεθνικὸ σύνολό του. Ἄν οἱ πηγές αὐτὲς εἶναι πολύτιμες καί, σὲ μερικές περιπτώσεις, μοναδικές, ὥστόσο δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένες ἀπὸ τὶς ἀτέλειες ποὺ εἶναι σύμφυτες μὲ τὴν ἰδιότυπη «ἱστορικότητα» τῶν ὑπὸ ἔρευνα διαθέσιμων ἀρχείων.

Ἄναφερόμαστε εἰδικότερα σὲ δύο ἱστορικὰ δεδομένα:

Ἄν ὑπάρχει πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῶν πηγῶν τῆς δημογραφικῆς ἱστορίας, τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν τάση τόσο τῶν ἀρχαικῶν μαρτυριῶν ὅσο καὶ τῶν ἐπισήμων ἀπογραφῶν νὰ μεγιστοποιοῦν τὶς ἀναλογίες τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ εἰς βάρος τῶν ἄλλων ἐθνικῶν στοιχείων τοῦ ἀχανοῦς χώρου τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας¹².

Τὸ πρόβλημα περιπλέκεται, κατὰ δεύτερο λόγο, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μὴ μουσουλμανικὲς κοινότητες, ποὺ ζοῦσαν συνεχῶς μὲ τὸν πανικὸ τῆς στράτευσης καὶ τῆς φορολογίας, ἔτειναν νὰ ἀποκρύπτουν τοὺς ἀριθμούς τους καὶ ἀπέφευγαν, ὅσο τοὺς ἦταν δυνατόν, νὰ καταγράφονται στὰ κατάστιχα τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας¹³.

Αὐτοὶ οἱ ἱστορικοὶ λόγοι ἐξηγοῦν τὴν πολυπλοκότητα τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας τοῦ ὀθωμανικοῦ χώρου, ποὺ εὐλόγα τοποθετεῖται στὸ ἐπίκεντρο τῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν.

II. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Τὰ ἱστορικὰ προβλήματα σπάνια εἶναι χωρὶς πολιτικὲς προεκτάσεις, ὅταν μάλιστα τὰ βαραίνει καὶ κάποια συναισθηματικὴ ἢ ἐθνικιστικὴ φόρτιση. Τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον ποὺ προκαλεῖ τὸ θέμα τῆς ἱστορικῆς δημογραφικῆς σύνθεσης τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας συνδέεται μὲ ὀρισμένα θεμελιώδη καὶ ἐπίμαχα προβλήματα τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Αὐτοκρατορίας ποῦ, πέραν τῆς ἀκαδημαϊκῆς, ἐπιστημονικῆς τους σημασίας, μποροῦν, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ τους ἐκμετάλλευση, νὰ ἔχουν προφανῶς καὶ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις.

Οἱ πολιτικὲς προεκτάσεις τοῦ δημογραφικοῦ προβλήματος τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀναφέρονται σὲ δύο κυρίως ζητήματα:

Πρῶτον, εἶναι τὸ ζήτημα τῶν πληθυσμικῶν ἀναλογιῶν στὶς διάφορες περιοχές τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς κατανομῆς τῶν πληθυσμικῶν μεγεθῶν μεταξὺ τῶν δια-

12. Kitromilides-Alexandris, σ. 10.

13. Ἔνθ' ἀνωτέρω, σ. 22.

φόρων ἐθνοτήτων μιᾶς κατεξοχήν πολυεθνικῆς Αὐτοκρατορίας. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ζήτημα εἶναι κρίσιμο, διότι ἀναφέρεται στὸν τρόπο καὶ τῇ διαδικασίᾳ τῆς κατάρκτησης, στὴν ἔκταση τῶν ἐξισλαμισμῶν, στὸν βαθμὸ τῆς ἐπιβίωσης τῶν κατακτημένων χριστιανικῶν ἰδίως ἐθνοτήτων καί, ἀντίστοιχα, στὴν ἐθνολογικὴ προέλευση τῆς μάζας τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἀποτέλεσε τελικὰ τὸν κορμὸ τῆς τουρκικῆς ἐθνότητος, ποὺ διαμορφώνεται στίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα μὲ τὴν ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων καί, λίγο ἀργότερα, μὲ τὸ κίνημα τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τῶν ἐθνικῶν ἀναλογιῶν στὴ σύνθεση τοῦ ὁθωμανικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμο γιὰ τὴν περίοδο τοῦ τέλους τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γιὰτὶ συνδέεται καὶ μὲ τίς ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν πρώην ὑποδοῦλων λαῶν, κυρίως τῶν βαλκανικῶν, ἐπὶ συγκεκριμένων ἐδαφῶν τὰ ὅποια ἐπεδίωκαν νὰ ἐντάξουν στὰ νεοπαγῆ ἐθνικά τους κράτη. Τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα ἦταν συνεπῶς ἄμεσα συναρτημένο μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς «ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ἢ τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν, ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ νὰ ὀνομάζεται στὸ σύγχρονο διεθνὲς δίκαιο¹⁴, στοὺς λαοὺς τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ συνεπῶς οἱ σχετικὲς συζητήσεις εἶναι συνοφασμένες μὲ ὅλες τίς πολιτικὲς ἀντιδικίες ποὺ συνδέονται μὲ τὸ τέλος ἢ τὸν διαμελισμὸ τοῦ «μεγάλου ἀσθενοῦς», ὅπως ἀποκαλοῦσαν τὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία οἱ ἔχοντες βαρύνουσα καὶ ἀποφασιστικὴ γνώμη κύκλοι τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας.

Τὸ δεύτερο ζήτημα ποὺ συνδέεται μὲ τίς πολιτικὲς προεκτάσεις τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἀκόμη πιὸ εὐαίσθητο καὶ ἐπίμαχο καὶ ἀναφέρεται ἄμεσα στὰ γεγονότα καὶ τίς πολεμικὲς συγκρούσεις

14. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἄλλη ἢ νομικὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων καὶ ἄλλη ἐκείνη τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἐμφανίζεται ἓνα στοιχεῖο ἀντικειμενικῶ-στατικὸ: ἡ φυλετικὴ σύνθεση τῆς ομάδας ποὺ τείνει νὰ ἀποσχιθεῖ, καὶ ἓνα στοιχεῖο ὑποκειμενικῶ-συνειδησιακό: ἡ ἔνταση καὶ ἡ ἀνυποχώρητη βούληση γιὰ ἀπελευθέρωση. Βάση τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων εἶναι ἡ συνύπαρξη ἱστορικῶν δεδομένων, εἰδικότερα ἡ ἐθνικὴ σύνθεση τῆς ομάδας ποὺ ἀποζητᾷ τὴν ἀπελευθέρωσή της, τὰ ἀντικειμενικά της στοιχεῖα: γλωσσικά, θρησκευτικά, ἱστορικά, πολιτιστικά, ποὺ δικαιολογοῦν τὴ ροπὴ γιὰ ἀπόσχιση ἀπὸ τὸ κυρίαρχο πολιτειακὸ συγκρότημα. Βέβαια, τὸ στατικὸ στοιχεῖο, δηλαδὴ τὸ πλέγμα ἀντικειμενικῶν δεδομένων (ἐνότητα φυλῆς, θρησκείας, γλώσσας), δὲν λείπει ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν. Ἐνυπάρχει στὴ βάση της, ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ μόνον. Ἐκεῖνο ποὺ κυριαρχεῖ στὴν περίπτωση αὕτη εἶναι τὸ στοιχεῖο «ἐνεργὸς βούληση γιὰ αὐτοδιάθεση», ποὺ ἐκδηλώνεται ἐμπρακτα μὲ ἀλλεπάλληλα διαβήματα καὶ διαμαρτυρίες, ἀκόμη καὶ μὲ ἐνοπλὸ ἀγῶνα κατὰ τῆς κυρίαρχης ἢ ἐπικυρίαρχης Δύναμης.

τῶν τελευταίων τριάντα χρόνων τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ διακρίβωση τῶν πληθυσμικῶν μεγεθῶν κατὰ περιοχὲς καὶ ἐθνότητες κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, περίπου κατὰ τὸ 1890-1922, ἀποτελεῖ τὴ θεμελιώδη προϋπόθεση γιὰ τὸν ὑπολογισμό τοῦ ὕψους τῶν ἀπωλειῶν σὲ ἀνθρώπινα θύματα ποὺ ὑπέστησαν, ἰδίως ἡ Ἀρμενικὴ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ἐθνότητα, στὴ Μικρὰ Ἀσία. Δὲν μπορεῖ συνεπῶς νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι, πρόσφατα, ἔχει ἐπιχειρηθεῖ νὰ «διορθωθεῖ» ἡ δημογραφικὴ εἰκόνα μὲ τὴν ἐλαχιστοποίηση τῶν πληθυσμικῶν μεγεθῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Παράλληλα ἐπιχειρεῖται ἡ συστηματικὴ ὑπονόμευση τῆς ἀξιοπιστίας ὅλων τῶν μὴ ἐπίσημων Ὀθωμανικῶν πηγῶν, πληθυσμικῶν στοιχείων καί, ἰδίως, κάθε μορφῆς ἀπογραφῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς χριστιανικὲς ἐθνότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἕλληνες ἢ Ἀρμενίους. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιχειρεῖται ἡ ἐπιστράτευση τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας μὲ ἐπιδέξιες χειραγωγήσεις στὴν προβολὴ μιᾶς εἰκόνας τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ποὺ ἐξυπηρετεῖ ἀποτελεσματικότερα τὰ συμφέροντα καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῆς σύγχρονης Τουρκίας.

III. Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν ἐρευνῶν του, ἐπιχειρήσε νὰ συλλέξει πληροφορίες γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων τῶν ἐλληνικῶν ἢ μεικτῶν οἰκισμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ποὺ διερευνήσε. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ Κέντρου ἐπεσήμανε 2163 οἰκισμοὺς μὲ Ἕλληνες σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Προποντίδας ὡς τὶς περιοχὲς τῶν πηγῶν τοῦ Τίγρη καὶ τοῦ Εὐφράτη. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς 2163 οἰκισμοὺς κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθοῦν μόνο 1375, διότι γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους δὲν εὐρέθησαν πληροφορητὲς μετὰ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, ποὺ ἀποτελέσαν τὴν πηγὴ τῆς ἔρευνας τοῦ Κέντρου¹⁵. Ἀπὸ τοὺς 788 οἰκισμοὺς ποὺ δὲν ἐρευνηθήκαν, οἱ πλεῖστοι (659) ἐντοπίζονται στὴν περιοχή τοῦ Πόντου, ἀπ' ὅπου, ὅπως θὰ δοῦμε, ἓνα σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ κατέφυγε στὴν περιοχή τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς Νότιας Ρωσίας μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἐντόπισε 2163 οἰκισμοὺς μὲ Ἕλληνες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ 1454 βρῖσκονται στὸν

15. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν τόμο: Ὁ τελευταῖος ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκθεση τοῦ ἔργου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (1930-1974), Ἀθήνα 1974, ποὺ συνέταξε ὁ Octave Merlier. Βλ. συνοπτικὸ πῖνακα στίς σσ. 277-279.

Πόντο, ἀποκαλύπτει τὴν ἑκτασὴ καὶ τὴν πυκνότητά τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὴ Μικρασιατικὴ χερσόνησο. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν οἰκισμῶν, τὸν Πόντο ἀκολουθοῦν ἡ Βιθυνία μὲ 181 οἰκισμοὺς, ἡ Ἰωνία μὲ 122, ἡ Καππαδοκία μὲ 81, ἡ Μυσία μὲ 60, ἡ Καρία μὲ 56 καὶ ἡ Αἰολίδα μὲ 50 οἰκισμοὺς. Οἱ ἄλλες ἐπαρχίαι (Γαλατία, Κιλικία, Λυδία, Λυκαονία, Λυκία, Παμφυλία, Παφλαγονία, Πισιδία καὶ Φρυγία) συγκέντρωναν μικρότερους ἀριθμοὺς οἰκισμῶν, ἀπὸ 6 (Πισιδία) ἕως 32 (Λυδία). Τὸ πιὸ συγκλονιστικὸ εἶναι ἴσως ἡ ὑπαρξὴ ἐννέα οἰκισμῶν μὲ Ἑλληνες Ὀρθόδοξους στὶς πηγὰς τοῦ Εὐφράτη καὶ τεσσάρων οἰκισμῶν στὶς πηγὰς τοῦ Τίγρη, πού τὸ Κέντρο ὄχι μόνον ἐντόπισε, ἀλλὰ φρόντισε ἐπίσης νὰ ἐρευνήσῃ¹⁶. Ἔτσι διασώθηκαν στοιχεῖα μοναδικά, πού ἀποκαλύπτουν τὸ βάθος τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὴ Μικρὰ Ἀσία. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς αὐτοὺς εἶναι ἄγνωστοι ἀπὸ ὅπουδῆποτε ἄλλου καὶ ἀναδύονται στὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἱστορικὴ μνήμη μόνον ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

Στὴ διερεύνηση τῶν ἑλληνικῶν οἰκισμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν προσπάθησε νὰ συγκεντρώσῃ στοιχεῖα γιὰ τὰ ἐξῆς θέματα, πού ἀποτελοῦν καὶ τὴ βάση γιὰ τὴ συστηματικὴ κατάρταξη τοῦ ὑλικοῦ στοὺς φакέλους τῶν οἰκισμῶν στὸ Ἀρχεῖο τῆς Προφορικῆς Παράδοσης τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως πιὸ κάτω, ἡ θεματολογία αὐτὴ ὑπῆρξε εὐρύτατη καὶ ἀποκαλύπτει τὴν ἐμβέλεια τῆς ἐρευνητικῆς προσέγγισης, σὲ σχέση πρὸς τὴν ὁποία ἀνακλύπτει καὶ τὸ πληθυσμικὸ ζήτημα τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Μεταφέρω ἀπὸ τὸν Κατάλογο τῆς Ἐκθεσῆς τοῦ ἔργου τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (1930-1973)¹⁷:

Μέρος Πρῶτο: Θέματα Γεωγραφίας καὶ Τοπογραφίας.

Κεφάλαιο Α': Ὄνομα καὶ ἔνταξη τοῦ Οἰκισμοῦ στὶς οἰκείες ἐνότητες.

1. Ὄνομα. 2. Δελτίο τῆς Χαρτογραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Κ. Μ. Σ. 3. Ἐνταξη

16. Σύμφωνα μὲ τὸν Octave Merlier, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 278, τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἔχει συγκεντρώσει 751 σελίδες ὑλικοῦ γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Εὐφράτη καὶ 326 σελίδες γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Τίγρη καθὼς καὶ ἀπὸ πέντε χειρόγραφα γιὰ κάθε περιοχὴ.

17. Octave Merlier, Ὁ τελευταῖος ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, σσ. 80-92. Γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μέθοδο τοῦ Κέντρου στὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς ἐξελίξεώς του, βλ. ἐπίσης καὶ τὰ ἐξῆς σημαντικὰ κείμενα τῆς ἐμπνευσμένης ἰδρύτριας τοῦ Κ. Μ. Σ. Μέλπως Λογοθέτη-Merlier: Ἡ μουσικὴ λαογραφία στὴν Ἑλλάδα. Δοκίμιο, Ἀθήνα 1935. Τῆς ἴδιας, Τὸ Ἀρχεῖο τῆς Μικρασιατικῆς Λαογραφίας. Πῶς ἰδρύθηκε - Πῶς ἐργάστηκε, Ἀθήνα 1948, *Presentation du Centre d'Études d'Asie Mineure. Études d'Ethnographie*, Athènes 1951. Τέλος, βλ. τὴ σημαντικώτατη μελέτη τῆς Μέλπως Merlier, «Οἱ Ἑλληνικὲς κοινότητες στὴ σύγχρονη Καππαδοκία», *Δελτίο Κ. Μ. Σ.*, τόμ. Α' (1977), σσ. 29-74.

τοῦ Οἰκισμοῦ σὲ Περιφέρεια ἢ καὶ Τμῆμα μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἀρχαίων Μικρ-
σιατικῶν Ἐπαρχιῶν, σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο τοῦ Κ. Μ. Σ. 4. Τούρκικη Διοίκηση.
5. Ἐκκλησιαστικὴ Ἐξάρτηση.

Κεφάλαιο Β': Κάτοικοι.

Ἀριθμὸς κατοίκων: Ἑλλήνες, Τούρκοι. Ἄλλες ἐθνότητες.

Κεφάλαιο Γ': Γλώσσα.

1. Ἑλληνικὴ. Τούρκικη. Κούρδικη. 2. Ὄνόματα βαπτιστικὰ καὶ ἐπίθετα.

Κεφάλαιο Δ': Δελτία μὲ ποικίλο περιεχόμενο.

Ἐλευθέρη παρουσίαση τοῦ Οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸν πληροφορητὴ.

Κεφάλαιο Ε': Γεωγραφικὰ στοιχεῖα.

1. Θέση τοῦ Οἰκισμοῦ. 2. Δρόμοι. 3. Βουνά. Λόφοι. Ὀροπέδια. Πεδιάδες.
Χαράδρες. 4. Σπηλιὲς φυσικές. 5. Ποτάμια. Ρέματα. Λίμνες. Ἑλ. 6. Θάλασσα.
Νησιά. Λιμάνια. Παραλίες. 7. Κλίμα.

Κεφάλαιο ΣΤ': Λαξευτά.

Κεφάλαιο Ζ': Τοπωνύμια.

1. Ὄνομα. 2. Περιγραφή. 3. Ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Οἰκισμό. 4. Ἐνθυμήσεις,
παραδόσεις, γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ αὐτά.

Κεφάλαιο Η': Ἐσωτερικὴ μορφή τοῦ Οἰκισμοῦ.

1. Τὸ πράσινο τοῦ Οἰκισμοῦ. 2. Μαχαλάδες. Δρόμοι. Πλατεῖες. Ἀλώνια.
3. Νερὰ τοῦ Οἰκισμοῦ. 4. Σπίτια. 5. Ἐκκλησίες. 6. Νεκροταφεῖα. 7. Ἄλλα χτίσμα-
τα: Χάνια. Τζαμιά. Μαγαζιά. Καφενεῖα. Λουτρά.

Κεφάλαιο Θ': Κοντινοὶ καὶ μακρινοὶ Οἰκισμοί.

1. Ἀστικὰ κέντρα. 2. Ἀμιγεῖς ἑλληνικοὶ Οἰκισμοί. 3. Μεικτοὶ μὲ Ἑλλήνες
καὶ Τούρκους Οἰκισμοί. 4. Τούρκοι Οἰκισμοί. 5. Παλαιὰ χριστιανικὰ χωριά, σή-
μερα τούρκοι Οἰκισμοί. Παλαιὰ χριστιανικὰ χωριά, σημερινὰ τοπωνύμια. 6. Ἀρμέ-
νικοι Οἰκισμοί. Κούρδιοι. Τσερκέζικοι. Κιζιμπάσικοι. 7. Οἰκισμοὶ ἄλλων ἐθνο-
τήτων καὶ φυλῶν.

Κεφάλαιο Ι': Σχέσεις καὶ συναλλαγές τοῦ Οἰκισμοῦ.

1. Οἰκισμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους σχετίζονταν ἢ συναλλάσσονταν. 2. Ποιὲς οἱ
κυριότερες σχέσεις καὶ συναλλαγές: Ὀρησκευτικὰ πανηγύρια. Ἀγορὲς πρώτης ἀ-
νάγκης. Σημαντικότερες ἀγορές. Μικρὸ ἢ μεγάλο ἐμπόριο. Παζάρια.

Μέρος Δεύτερο: Θέματα Κοινωνικῆς Ζωῆς.

Κεφάλαιο Α': Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.

1. Γέννηση. 2. Βάπτισμα. 3. Ἀρραβώνας. Γάμος. 4. Θάνατος. 5. Οἰκογε-
νειακὴ καὶ Κοινωνικὴ ζωὴ.

Κεφάλαιο Β': *Θρησκευτική ζωή και λαϊκή λατρεία.*

1. Θρησκευτική ζωή: 'Αγιοι. 'Εκκλησίες. Εικόνες. 'Ιερὰ σκεύη και ἀντικείμενα. Κεριά, θυμίαμα. Τάματα. 'Αφιερώματα. Προσφορές. Θυσίες. 'Αγιασμοί. Εὐχέλαιο. 'Εξομολόγηση. Θεία Μετάληψη. 'Εγκοιμήσεις. Λιτανείες. 'Αργίες. Νηστείες. Προσευχές. Χατζηλίκι. 2. Λαϊκή λατρεία: λατρευτικά ἔθιμα ποὺ συνδέονται μὲ χριστιανικὲς γιορτές. ('Εορτολόγιο, 5 κύκλοι). Γενικά λατρευτικά ἔθιμα. Προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Μαγεία. Μαντική.

Κεφάλαιο Γ'. *Σχολεῖα. Δάσκαλοι και δασκάλες. Σχολική 'Επιτροπή.*

Κεφάλαιο Δ'. *Λαϊκή 'Επιστήμη.*

1. Λαϊκή 'Αστρολογία και Μετεωρολογία. 2. Λαϊκή Γιατρική.

Κεφάλαιο Ε'. *Λαϊκή Τέχνη. Μνημεῖα Λόγου.*

Κεφάλαιο ΣΤ'. *Οἰκονομία.*

1. Γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ Οἰκισμοῦ. 2. Προϊόντα. 3. Γεωργία. 4. Κτηνοτροφία. 5. 'Αλιεία. Κυνήγι. 6. Οἰκοτεχνία. 7. Βιοτεχνία. 8. 'Επαγγέλματα. 9. Μεταλλεῖα. 10. 'Εμπόριο. 11. Ξενιτιά. 12. Φόροι.

Κεφάλαιο Ζ'. *Αὐτοδιοίκηση. Μορφή Κοινότητος.*

Κεφάλαιο Η'. *Λαϊκὸ Δίκαιο.*

Κεφάλαιο Θ'. *Σχέσεις 'Ελλήνων και Τούρκων.*

Κεφάλαιο Ι'. *Φυλές.*

Τούρκικες φυλές. Κοῦρδοι. Τσερκέζοι. 'Αρμένιοι.

Μέρος Τρίτο: *Θέματα 'Ιστορίας.*

1. Τοπική ἱστορία (7 ὑποδιαίρεσεις). 2. 'Απηχήσεις ἱστορικῶν γεγονότων (18 ὑποδιαίρεσεις, μὲ τελευταῖες τὴν "Εξοδο και τὰ μετὰ τὴν "Εξοδο).

Πηγές και βοηθήματα.

Κώδικες. Φιρμάνια. "Εγγραφα. Χειρόγραφα.

Βιβλιογραφία: 'Ελληνική και ξένη.

Φωτογραφίες.

Γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἡ εὐρύτατη αὐτὴ θεματολογία, οἱ συνεργάτες τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἀναζητοῦσαν στοιχεῖα μὲ ἀποστολὲς στοὺς προσφυγικούς συνοικισμούς τῆς περιοχῆς τῆς πρωτεύουσας και τοῦ Πειραιᾶ, ἀλλὰ και στὶς προσφυ-

γικές εγκαταστάσεις της Β. Ελλάδος, της Εύβοιας και της Θεσσαλίας¹⁸. Ο μύθος μισού σχεδόν αιώνα, από το 1930, που άρχισε η συλλογή της δημοτικής μουσικής των προσφύγων, έως τη δεκαετία του 1970, που το Διοικητικό Συμβούλιο του Κ.Μ.Σ. έκρινε ότι έπρεπε πλέον να τερματισθεί η συλλογή και ν' αρχίσει η έπεξεργασία των στοιχείων της προφορικής παράδοσης, απέδωσε το μεγαλύτερο άρχείο προφορικής ιστορίας που διαθέτει η χώρα μας: 144.883 σελίδες ύλικού. Σ' αυτό το ύλικό πρέπει να προστεθούν τα χειρόγραφα, οι χάρτες, οι κώδικες, τα έγγραφα και οι φωτογραφίες που συγκέντρωσε το Κέντρο, καθώς και η πλούσια έξειδικευμένη βιβλιοθήκη¹⁹. "Όλ' αυτά συγκροτούν πράγματι μια έθνική κιβωτό ιστορικής μνήμης και έθνικής παρακαταθήκης, αλλά συγχρόνως και ένα μεταλλείο έρευνας. Άριστα οργανωμένο και προσιτό στους μελετητές, από την Ελλάδα και το έξωτερικό, που αναδιφούν και αξιοποιούν το ύλικό του, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, παρά τις πολύ περιορισμένες οικονομικές του δυνατότητες, άποτελεί σήμερα μια έπιστημονική κυψέλη για την όποία μπορεί να σεμνύνεται ό τόπος.

Στους φακέλους των χιλίων τριακοσίων έβδομήντα πέντε (1375) οικισμών της Μικρής Άσίας που έχουν έρευνηθεί από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών υπάρχουν καταγραμμένα στοιχεΐα με τόν αριθμό των κατοίκων του κάθε οικισμού, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των προσφύγων πληροφορητών του Κέντρου. Οί πληροφορίες όμως αυτές προέρχονται, ως έπί το πλείστον, από την προφορική παράδοση και βασίζονται στη μνήμη των πληροφορητών. Γι' αυτό, αν και χρήσιμα αυτά τα στοιχεΐα, ως ένδεικτικές παράμετροι του πληθυσμικού μεγέθους των υπό μελέτη οικισμών, είναι κάπως δύσκολο να χρησιμοποιηθούν ως άδιαφιλονίκητα στοιχεΐα στη συζήτηση του δημογραφικού προβλήματος που αναφέραμε προηγουμένως. Για το λόγο αυτό, πιο πρόσφατα, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών έπιχείρησε νέα συστηματική έρευνα, με σκοπό να προσεγγίσει το όλο ζήτημα με έπιστημονικά διακριβώσιμα στοιχεΐα.

Ειδική έρευνα στο 'Ιστορικό Άρχείο του 'Υπουργείου Έξωτερικών απέδωσε έντυπωσιακά άποτελέσματα. Συστηματική αναδίφηση των φακέλων των έλληνικών

18. Βλ. ένδεικτικά την άποκαλυπτική έκθεση μιας τέτοιας έρευνητικής άποστολής της παλαιάς συνεργάτριας του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Έλένης Γλύκατζη (Ahrweiler), «Όδοιπορικό της άποστολής για συλλογή ύλικού στη Μακεδονία (13-26 Αυγούστου 1953)», Δελτίο Κ. Μ. Σ., τόμ. Γ' (1982), σσ. 197-208.

19. Για τις πιο πρόσφατες προσπάθειες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών για έμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδη, «Χρονικό Κ. Μ. Σ., 1980-1985», Δελτίο Κ. Μ. Σ., τόμ. Ε' (1984-1985), σσ. 566-568.

προξενείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁδήγησε στὸν ἐντοπισμὸ τῶν στοιχείων τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ποὺ διεξήγαγαν οἱ προξενικὲς, σὲ συνεργασία μὲ τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὲς, ἀρχές, στὰ ἔτη 1910-1912²⁰. Οἱ σχετικὲς ἐκθέσεις καὶ οἱ λεπτομερεῖς πίνακες ποὺ τὶς συνοδεύουν συγκεντρώθηκαν σὲ εἰδικὴ σειρὰ φακέλων μὲ τὴν ἔνδειξη «Ἑλληνικὲς Πληθυσμικὲς Στατιστικὲς» (ΑΥΕ/Β50-Β55) καὶ ἔτσι ἀποκαταστάθηκε τὸ πλήρες σῶμα τῆς ἀπογραφῆς.

Ἡ σημασία τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ εἶναι διπλή:

Πρῶτον, μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλληνικῆς ἀπογραφῆς καὶ τὴ συστηματικὴ κατὰτάξη τῶν στοιχείων της, γίνεται προσιτὸ στὴν ἔρευνα τοῦ ἐπίμαχου δημογραφικοῦ προβλήματος κατὰ τὴν τελικὴ ἱστορικὴ φάση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἓνα σημαντικό σῶμα δεδομένων, μὲ προέλευση ἄσχετη ἀπὸ τὶς ἐπίσημες Ὀθωμανικὲς πηγές. Ἔτσι καταρρίπτεται καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ποὺ προβλήθηκε πρόσφατα ἀπὸ Ἀμερικανὸ ἱστορικὸ δημογράφο ὅτι ὅλα τὰ ἐλληνικὰ πληθυσμικὰ στοιχεία γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία εἶναι ἀβάσιμα, διότι δῆθεν δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ὅποιαδήποτε συστηματικὴ ἀπογραφή ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς²¹. Δεύτερον, καὶ σπουδαιότερο, προσφέρεται τῶρα ἡ ἀσφαλὴς δημογραφικὴ βάση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀριθμητικῆς εἰκόνας τῆς ἐλληνικῆς παρουσίας στὴ Μικρὰ Ἀσία.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1910-1912, ὁ ἐλληνικὸς Ὀρθόδοξος πληθυσμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ποὺ ὑπαγόταν ἐκκλησιαστικὰ στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀνερχόταν σὲ 1.547.952 κατοίκους. Πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προσεχθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν περιλαμβάνει τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν Πριγκιπωνήσων καὶ τῶν περιοχῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς καὶ τοῦ ἀπωτάτου ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Μικρασίας (Κιλικία, Ἐρζερούμ, Ἀρμενία), περιοχὲς ποὺ ὑπάγονταν ἐκκλησιαστικὰ στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Ἀντιοχείας καὶ δὲν περιλήφθηκαν στὴν ἀπογραφή²². Ὁ ἀριθμὸς συνεπῶς ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπογραφή ἀντιπροσωπεύει τὸν συντηρητικότερο ὑπολογισμὸ τοῦ ἀριθμητικοῦ μεγέθους τοῦ ἐλληνορθόδοξου πληθυσμοῦ τῆς Μικρασίας.

Ἡ σημασία τῶν νέων εὐρημάτων ἔγκειται σὲ δύο κυρίως παράγοντες:

Πρῶτον, προσκομίζονται στὴν ἔρευνα ἀκριβὴ καὶ ἀδιαμφισβήτητα στοι-

20. Βλ. Kitromilides-Alexandris, σ. 23-25.

21. Βλ. Justin McCarthy, «Greek Statistics on the Ottoman Greek Population», *International Journal of Turkish Studies*, Vol. I, no 2 (1980), σσ. 66-76.

22. Kitromilides-Alexandris, σ. 28.

χεῖα γιὰ τὸ μέγεθος, τὴν πυκνότητα καὶ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρουσιάζει ἡ νέα ἔρευνα τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν παρέχουν λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἑλληνορθόδοξο πληθυσμὸ τῶν εἴκοσι δύο μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸν μικρασιατικὸ χῶρο (βλ. Πίνακα I), ἐνῶ δειγματοληπτικὰ παρουσιάζονται πίνακες οἰκισμῶν ποὺ δείχνουν ἀναλυτικὰ τὸ βάθος καὶ τὴν ἔκταση τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας, πάντα μὲ συγκεκριμένα ἀριθμητικὰ μεγέθη, σὲ περιοχὲς ὅπως ὁ Πόντος, ἡ Ἰωνία κτλ. Συγκεκριμένα, στὸ ἐπίμετρο παρουσιάζονται δύο πίνακες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἀναγράφει στοιχεῖα γιὰ τὰ χωριὰ τῆς Μητροπόλεως Ἀμασείας στὸν Πόντο, ἐνῶ ὁ ἄλλος δίνει στοιχεῖα γιὰ τὸ δίκτυο τῶν ἑλληνικῶν σχολείων στὴ Μητρόπολη Κρήνης στὴ χερσόνησο τῆς Ἐρυθραίας, ἀπέναντι στὴ Χίο. Εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακὴ ἡ πυκνότητά τοῦ Ἑλληνορθόδοξου πληθυσμοῦ τῆς Μητροπόλεως Ἀμασείας, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν 336 κοινοτήτων, πολλῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες τὰ ὀνόματα καὶ τὰ βασικὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ πρώτη φορὰ ἔρχονται στὸ φῶς²³.

Δεύτερον, καθίσταται γιὰ πρώτη φορὰ δυνατός, σὲ ἐμπειρικὴ βάση, ὁ ὑπολογισμὸς τῶν θυμάτων τῆς Μικρασιατικῆς τραγωδίας. Σὲ συγκρατημένους τόνους, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ νηφάλια ἐπιστημονικὴ μέθοδος, οἱ συγγραφεῖς τῆς μελέτης, παρακολουθώντας τὴ λογικὴ τῶν στοιχείων τους, καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ἀριθμὸ τοῦ 1.547.952 Ἑλλήνων καὶ Ἑλληνίδων Μικρασιατῶν τὸ 1912, μόνο 854.123 πρόσωπα διασώθηκαν μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ δὲν περιλαμβάνονται 35.000 Ἀρμένιοι, ποὺ ἐπίσης κατέφυγαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Καταστροφὴ καὶ ἀπογράφθηκαν ὡς Μικρασιάτες τὸ 1928. Ἡ θεμελιώδης σύγκριση γίνεται μετὰ τῶν ἀριθμῶν τῆς πατριαρχικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1912 καὶ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1928 (βλ. Πίνακα II). Οἱ τελικοὶ ἀριθμοὶ ὑπολογίζονται ἀφοῦ συνυπολογισθοῦν οἱ ἀριθμοὶ τῶν Ποντίων ποὺ κατέφυγαν στὴ Ρωσία (περίπου 80.000)²⁴. Ἄν ὑπολογισθοῦν τὰ ποσοστὰ τῆς φυσικῆς θνησιμότητος τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν περίοδο 1923-1928 (75.000), θὰ πρέπει, ἀντίστοιχα, νὰ συνυπολογισθοῦν καὶ τὰ ποσοστὰ τῆς φυσικῆς «γεννησιμότητος», ποὺ, μετὰξὺ 1910-1912 (ἀπογραφὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου) καὶ 1922-1924 (ἔξοδος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας), πλησίασαν τὰ 20-24%²⁵. Ἔτσι,

23. Kitromilides-Alexandris, σσ. 35-43.

24. Kitromilides-Alexandris, σ. 34.

25. Ἡ παρατήρηση γιὰ τὸν παράγοντα τῆς γεννησιμότητος ὀφείλεται στὸν συνάδελφο Ἀ-

οί δημογραφικές παράμετροι λαμβάνονται υπόψη σε όλο τους το εύρος για την επιστημονική προσέγγιση του πολιτικά ευαίσθητου ζητήματος της σύνθεσης του πληθυσμού της Μικρᾶς Ἀσίας κατά το τέλος της Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας.

IV. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει συζητηθεῖ εὐρύτατα τόσο στοὺς διεθνεῖς ἐπιστημονικοὺς κύκλους ὅσο καὶ στὰ μέσα ἔκφρασης τῆς κοινῆς γνώμης, σὲ διπλωματικά διαβούλια ἀλλὰ καὶ σὲ διεθνεῖς ὀργανισμούς, τὸ ζήτημα τῆς γενοκτονίας τῶν Ἀρμενίων καὶ ἡ διεκδίκηση τοῦ Ἀρμενικοῦ λαοῦ ν' ἀναγνωριστεῖ καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ στὴν ἱστορικὴ μνήμη ἡ τραγωδία τοῦ 1915. Ἡ νέα ἔρευνα τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἔρχεται νὰ μᾶς θυμίσει, μὲ μέθοδο ἐπιστημονικὴ, μὲ τὴν ψυχρὴ γλώσσα τῶν ἀριθμῶν καὶ μὲ τὸ πλεονέκτημα τῆς ἱστορικῆς ἀποστάσεως —γεγονὸς ποὺ εὐνοεῖ ἀναμφίβολα τοὺς νεότερους ἐρευνητές— ὅτι στὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὴ δεκαετία 1912-1922 συντελέστηκε ἄλλη μία γενοκτονία. Ἐνδεχομένως ἥσσοнос ἀριθμητικῆς κλίμακος σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρμενικὴ τραγωδία, ἀλλὰ ἐξίσου σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐθνολογικῆς συμφορᾶς. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἑλληνορθόδοξου πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ ὁποῖου τὰ θύματα μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν μὲ τὸν συντηρητικότερο τρόπο²⁶ στὴν περιοχὴ τῶν 700.000 (βλ. Πίνακα III), πρέπει νὰ συγκαταλεχθεῖ μετὰξὺ τῶν γενοκτονιῶν τοῦ αἵωνα μας: ἓνας ὁλόκληρος ἱστορικὸς πληθυσμὸς καὶ ὁ πολιτισμὸς του ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες κοιτίδες ὅπου ἐπιβίωσαν ἐπὶ δύο χιλιετίες καὶ ἡ ἐξαφάνιση αὐτὴ συντελέστηκε μὲ μέσα

καθημακίῳ κ. Νικόλαο Ματσανιώτῃ κατὰ τὴ συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε τὴ δημόσια παρουσίαση τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης. Σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ κ. συναδέλφου, κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο ἡ φυσικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ γεννήσεις ἦταν 20-25%, καὶ συνεπῶς *mutatis mutandis* ὁ ἴδιος ρυθμὸς αὐξησης ἀπὸ γεννησιμότητα μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Συνεπῶς ἡ πληθυσμικὴ βάση τῶν ἀνταλλαγόντων Μικρασιατῶν τὸ 1922-1924 μπορεῖ νὰ προσαυξηθεῖ μὲ τὸν ὑπολογισμὸ μιᾶς ἐτήσιας αὐξησης 20-25% γιὰ μιὰ περίοδο δέκα ἐτῶν (1912-1922) ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ ἀριθμοῦ τοῦ 1.547.952 ποὺ ἀπέδωσε ἡ πατριαρχικὴ ἀπογραφὴ τοῦ 1912. Γιὰ τὰ δημογραφικὰ προβλήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν εἰσροὴ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα, βλ. καὶ τὸ σημαντικὸ ἔργο τοῦ Γ. Βαλαώρα, *Τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν προσφύγων*, Ἀθήνα 1939. Σημαντικὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη, καὶ ἰδίως γιὰ οἰκονομικὰ καὶ δημογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει σὲ σχέση μὲ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα, εἶναι καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Α. Ι. Αἰγίδη, *Ἡ Ἑλλάς χωρὶς τοὺς πρόσφυγας*, Ἀθήνα 1934.

26. Χωρὶς μάλιστα νὰ συνυπολογίζονται οἱ ἐτήσιες αὐξήσεις ἀπὸ γεννησιμότητα τῆς ἀρχικῆς δημογραφικῆς βάσης τοῦ 1.547.952 τοῦ 1912.

βίαια που στοίχισαν τη ζωή 700.000 περίπου ανθρώπων. Το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, έχοντας μελετήσει και αποθησαυρίσει επί έξι περίπου δεκαετίες τα στοιχεία του συλλογικού βίου και πολιτισμού του Μικρασιατικού Έλληνισμού, έρχεται τώρα, με τη νέα του έρευνα, να προσθέσει, επιμελώς επεξεργασμένη με την ακρίβεια της επιστημονικής ανάλυσης, και την τελευταία σελίδα της μακραίωνης ιστορίας, που επέπρωτο να πάρει, ως προς την ένταση και τον ανθρώπινο πόνο, τη μορφή μιᾶς κλασσικής ελληνικής τραγωδίας.

Ο σύγχρονος άνθρωπος, και ιδιαίτερα ο Ευρωπαῖος πολίτης, που γαλουχείται και ξεκινᾷ από νέες δικαιοῦκες αντιλήψεις —όπως ἡ καταδίκη τῆς γενοκτονίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται σήμερα ὡς διεθνὲς ἔγκλημα (Σύμβαση περὶ γενοκτονίας τῆς 12.5.1951)²⁷—, ἀξιῶνει πλήρη ἀποκάλυψη, στηριζόμενη σὲ ἐπιστημονικὰ κριτήρια, ὅλων τῶν πτυχῶν ἑνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος τῶν διαστάσεων τῆς γενοκτονίας κατὰ τὰ ἔτη 1914-1923 σὲ βάρος τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Δὲν ἀποδέχεται τὴν ἡθικὴ ἢ νομικὴ παραγραφή, ἀφοῦ τὰ ἀδικήματα αὐτῆς τῆς μορφῆς δὲν παραγράφονται. Οὔτε τὸ τετελεσμένο γεγονός ὡς κάθαρση τῆς ὀφειλόμενης σὲ κρατικὴ ὑπαιτιότητα ἀνθρώπινης τραγωδίας. Ὁ ἀποδεκατισμὸς μιᾶς ἐτερόθρησκης καὶ ἀλλόφυλης κοινότητος ἐπειδὴ εἶναι ἀλλόφυλη καὶ ἐτερόθρησκη ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὸν παράνομο χαρακτήρα της, ἄρα καὶ τὴν ἐπικαιρότητά της, ἐφόσον δὲν ἀποδοκιμάζεται ἀπὸ τοὺς τωρινοὺς κυβερνῶντες. Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ δὲν στερεῖται πρακτικῆς σημασίας. Ἄν δὲν εἶχε ἀπορρίψει τὸ ναζιστικὸ της παρελθόν, ἡ σύγχρονη Γερμανία δὲν θὰ κατεῖχε σήμερα τὴ θέση ποὺ κατέχει στοὺς κόλπους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος. Οἱ προεκτάσεις αὐτὲς ὡς πρὸς τὴ σύγχρονη πολιτικὴ πρακτικὴ ἀναδεικνύουν τὴν εὐρύτερη σημασία τῆς διερεύνησης στὸ χῶρο τῆς ἱστορικῆς δημογραφίας ποὺ μᾶς πρόσφερε στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ ἐπιστημονικοῦ του Δελτίου τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

27. Convention pour la prévention et la repression du crime de génocide (Ψήφισμα τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῶν Ἑνωμένων Ἐθνῶν 260 (III) τῆς 9ης Δεκεμβρίου 1948). Ἡ Σύμβαση ἄρχισε νὰ ἰσχύει ὡς δεσμευτικὸ γιὰ τὰ κράτη δίκαιο ἀπὸ τὴν 12ῃ Ἰανουαρίου 1951, σύμφωνα μὲ τὴ διάταξη τοῦ ἀρθροῦ XIII. Βλ. Γνωμάτευση τοῦ Διεθνoῦς Δικαστηρίου τῆς Χάγης τοῦ 1951 γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐπιφυλάξεων στὴ Σύμβαση γιὰ τὴν πρόληψη καὶ καταστολὴ τοῦ ἐγκλήματος τῆς γενοκτονίας (Rec. 1951, σ. 15).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ
ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ
ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ 1910-1912

Ἑκκλησιαστική Ἑπαρχία	Ὄθωμανικὸ Βιλαέτιο	Σύνολο Ἑλληνορθ. Πληθυσμοῦ
Χαλκηδόνος	(Istanbul /Asia)	128.850
Σμύρνης	(Aydin)	244.600
Κρήνης	(Aydin)	45.495
Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων	(Aydin)	37.595
Ἐφέσου	(Aydin)	143.342
Κυδωνιῶν	(Aydin)	10.000
Φιλαδελφείας	(Aydin)	14.904
Πισιδίας	(Konya)	42.215
Ἰκονίου	(Konya)	90.300
Προύσης	(Hüdavendigâr)	48.135
Νικαίας	(Hüdavendigâr)	59.300
Κυζίκου	(Biga)	109.950
Προικονήσου	(Biga)	30.000
Νικομηδείας	(Izmit)	60.860
Ἀγκύρας	(Ankara)	16.700
Καισαρείας	(Ankara)	65.120
Ἀμασείας	(Sivas)	123.398
Νεοκαισαρείας	(Sivas)	102.563
Κολωνείας	(Sivas)	36.530
Τραπεζοῦντος	(Trabzon)	60.564
Χαλδίας	(Trabzon)	60.669
Ροδοπόλεως	(Trabzon)	16.862
Σύνολο:		1.547.952

(Πηγή: P. M. Kitromilides-A. Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration», *Δελτίο Κ. Μ. Σ.*, τόμ. Ε' 1984-1985, σ. 27).

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

(Πηγή: 'Απογραφή Προσφυγικού Πληθυσμού της Ελλάδος, 1928)

	626.954	Μικρασιάτες (περιλαμβανομένων 35.000 'Αρμενίων)
	182.169	Πόντιοι
	38.459	Κωνσταντινουπολίτες
Σύνολο Προφυ- γικού πληθυσμού	256.635	'Αν. Θράκες
	<u>1.104.217</u>	
Προσθετέοι:	75.000	Φυσική θνησιμότητα 1922-1928
	66.000	Μετανάστευση
	80.000	Πόντιοι πρόσφυγες Ρωσίας
Σύνολο:	<u>1.325.217</u>	'Επιζήσαντες 'Ελλήνες της Τουρκίας

ΠΙΝΑΚΑΣ III

ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΘΥΜΑΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

A.	Πατριαρχική απογραφή 1912:	1.547.952	'Ελληνες 'Ορθόδοξοι Μικράς 'Ασίας
	'Απογραφή Προσφυγικού πληθυ- σμού της Ελλάδος 1928	626.954	Μικρασιάτες
		182.169	Πόντιοι
		809.123	'Επιζήσαντες
	Θύματα: 1.547.952-809.123 =	738.829	
		- 35.000	('Αρμένιοι πρόσφυγες)
		<u>703.829</u>	
B.	626.954	Μικρασιάτες	
	182.169	Πόντιοι	
	80.000	Πόντιοι πρόσφυγες στη Ρωσία	
	<u>889.123</u>		
	- 35.000	'Αρμένιοι	
	<u>854.123</u>	'Επιζήσαντες	
	Θύματα Μικρασιατικού 'Ελληνισμού: 1.547.952 - 854.123 =	<u>693.829</u>	

R É S U M É

**Données démographiques concernant les populations grecques
d'Asie Mineure (1912-1922)**

Dans le cadre des études et recherches portant sur l'Empire Ottoman et poursuivies au cours de ces dernières années, le problème de la «démographie historique» de cet Etat: Etat multi-ethnique, occupe une place prépondérante. Et pour cause: il est essentiel de connaître avec exactitude l'importance numérique des diverses collectivités ethniques ayant fait partie de l'Empire. Il s'agit en effet d'une donnée fondamentale à clarifier si l'on veut conclure avec précision sur le sort de ces collectivités tout au long de l'effort poursuivi par les dirigeants turcs—souvent confrontés au principe des nationalités— afin d'assurer l'homogénéité démographique de l'Etat.

C'est au vu de la complexité du problème qu'un nombre important de chercheurs s'efforce, depuis un certain temps, d'apporter des précisions sur la base d'éléments nouveaux quant aux composantes des données démographiques de l'Empire Ottoman.

Ces éléments nouveaux sont puisés pour partie dans les archives turques qui ne sont guère facilement accessibles, sans compter que ceux qui les exploitent ont tendance à majorer, voire à enfler l'importance de la population turque au détriment des collectivités minoritaires, minoritaires en considération de l'ensemble du territoire sous obédience ottomane, mais fort souvent majoritaires dans telle ou telle circonscription. Cette tendance s'affirme plus nettement encore lorsque la recherche porte sur des périodes relativement récentes qui, de ce fait, donnent lieu à controverse, telle la période de la désagrégation de l'Empire Ottoman (1878-1920). Il est dès lors apparu qu'il convenait de pousser plus à fond et d'enrichir les statistiques officielles, déjà exploitées à telle ou telle fin, par d'autres sources d'information susceptibles de donner une vue plus exacte de la complexité ethnique de l'Empire quant à l'importance numérique des populations chrétiennes qui cohabitaient avec la population turque majoritaire. La recherche entreprise par le Centre d'Etudes d'Asie Mineure (sous la direction du directeur du Centre, Paschalis Kitromilidès et d'Alexis Alexandris) apparaît comme une contribution fondamentale au thème envisagé en fournissant des

éléments puisés dans le recensement effectué sur initiative du Patriarcat Oecuménique de Constantinople en 1910-1912, opération qui alla de pair avec les statistiques établies par les autorités consulaires helléniques siégeant dans les villes et bourgades de l'Empire Ottoman. Ces recensements donnent une image mieux équilibrée, plus exacte de l'importance numérique de l'hellénisme d'Asie Mineure au cours de la seconde décennie du XXe siècle avant l'échange des populations grecques et turques (Convention concernant l'échange des populations grecques et turques signée à Lausanne le 30 janvier 1923) et antérieurement aux persécutions qui aboutirent au déracinement définitif de l'hellénisme d'Asie Mineure (1922-1924). Le nombre de personnes qui trouvèrent refuge en Grèce, d'après le recensement de 1928, s'élevait à 809.123 âmes.

La première partie de la communication que nous sommes en train d'analyser est consacrée au problème de la composition démographique de l'Empire Ottoman au cours de la phase finale de son existence. La seconde a pour titre: les prolongements politiques du problème démographique. La troisième se réfère aux investigations effectuées par le Centre d'Etudes d'Asie Mineure avec référence aux méthodes de travail observées par ledit Centre. En rapport avec ce dernier point, il est fait état des recherches effectuées dans les archives historiques du Ministère hellénique des Affaires Étrangères. Or il ressort du recensement de 1910-1912 déjà cité que la population grecque-orthodoxe d'Asie Mineure atteignait le chiffre de 1.547.952 habitants. Ce chiffre ne comprend pas la population grecque de Constantinople (Istanbul), ni celle des îles des Princes dans la mer de Marmara, pas plus que celles des régions extrême-orientales de l'Asie Mineure (Cilicie, Arménie) qui dépendaient du Patriarcat d'Antioche. Tout compte fait, un écart considérable, de l'ordre de 700.000 personnes, apparaît entre les résultats du recensement effectué sur place en 1910-1912 et ceux du dénombrement réalisé en 1928 dans les lieux (en Grèce propre) où les personnes refoulées avaient trouvé refuge: sept cent mille personnes dont on a toujours ignoré le sort. Cette opération statistique révèle l'ampleur de l'holocauste subie par la population grecque-orthodoxe d'Asie Mineure. L'enquête menée par le Centre d'Etudes d'Asie Mineure répond à la quête de vérité historique réclamée par une opinion de plus en plus opposée aux actes de génocide, de plus en plus attachée aux droits fondamentaux de l'être humain.